

THE PROTESTANT COLLEGE ON THE ISLAND OF MALTA AND ITS BULGARIAN GRADUATES / 1846-1861 /

Abstract: The historical narrative makes the first attempt in Bulgarian historiography to present the existing for a short period of time Malta Protestant College "St. Julien". Information is provided on alumni routes to the island of Malta, college conditions, food, learning process and relationships.

A description of the Bulgarians who studied at the college was made. Among them are the graduates: Petar Mateev and Stefan Tomov from Kotel, Andrey Sultanov from Gabrovo, Nikola Stoychev and Todor Dzhebarov from Shumen, Radko Radoslavov from Zlataritsa, Elena, Ivan Slaveykov from Tryavna, Dimitar H. Ivanov from Yambol and others. Everyone who studied at the college continues their education in different parts of the world. Upon their return, they are realized in the Third Bulgarian State.

Author information:

Rositsa Angelova

Prof. PhD

Konstantin Preslavski University of Shumen

✉ r.angelova@shu.bg

🌐 Bulgaria

Keywords:

Bulgarian graduates, Protestant college,
Malta, historiography

Протестантският колеж на остров Малта не е бил предмет на изследване в българската историография. За неговата история и българска следа изворите се броят на пръсти-всъщност това са само спомените на Стефан Томов, Радко Радославов и Петър Матеев. Дори броят на българчетата, учили там все още не е уточнен. Различен е броят на възпитаниците на колежа, който се споменава косвено и то с едно изречение. Според Николай Генчев в периода 1850-1875 г. в английския колеж „Сент Джулиен” на остров Малта учат 11 българи. [Генчев 1991:237]. Павел Стефанов пък сочи цифрата 17. [Стефанов 2004: 42]. В своето изследване Иван Илчев и Пламен Митев отбелязват, че през колежа преминават двадесетина младежи. Като начало на българската инвазия те посочват края на 30-те или началото на 40-те години на ХХ в. Твърдението си те опират на писмо от Иван Селимински до Васил Априлов, в което се говори за взети четирима младежи от Битоля, за да ги изпратят да се учат. По това време не е открит Робърт колеж, следователно най-логично е мисионерите да са ги записали в колежа на остров Малта. [Илчев, Митев 2003: 66]

Дългогодишните ни дирения в тази посока доказват, в колежа учат Наум Симеонов, Радко Маринов Радославов, Петър Матеев, Петър Атанасов Муткуров, Димитър Константинов Витанов, Никола С. Стойчев, Стефан Матеев Томов, Иван Петков Славейков, Андрей Минчов Султанов, Димитър х.Иванов, Василяки Пенчов Вълков, Тодор Джебаров и Стефан Николов. За Димитров, българина Николчо и Михаил Желев не открихме сведения в български източници. Тяхното потвърждение би доказало тезата, че в малтийския колеж са учили 17 български младежи. Този първи прочит на темата прави характеристика на колежа – ръководство, материална база, учебен план, особености. На второ място се прави опит за просопографски срез на възпитаниците, за които имаме сведения – биография, професионална и житейска реализация в периода до 1861 г. Другите български възпитаници са представени в отделна публикация. Не на последно място текстът е опит да се разчупи схващането за чуждите учебни заведения като места, където се прави опит да се измени на понятия като род, родина, вяра.

Забелязваме, че българските младежи, учили в Английския протестантски колеж „Сент Джулиен“ получават високо за времето си образование и се реализират в младата българска държава като учители, общественици, революционери, кметове, депутати, министри, а един от тях като учител и протестантски пастор. Независимо от изповеданието си, те ратуват за напредъка на България.¹

През XIX в. нуждата от светска и по-висока образованост е повсеместна. Настъпилите обществено-икономически промени в българските земи, промените в Османската империя и възможностите за добиване на образование в рамките на Османската империя и/или извън нея променят хоризонта на младите хора. Българите опознават нови светове. Само за няколко години гръцката образованост, френските образователни структури, османските учебни заведения и накрая американските мъжки и девически училища привличат млади хора от различни краища на българските земи. Свое място в тях намира и Английския протестантски колеж „Сент Джулиан“, открит в гр. Валета в средата на XIX в.

Колежът е ситуиран в гр. Валета (Ла Валета), пристанище на североизточното крайбрежие на остров Малта. Градът е разположен на скалисто място между два дълбоко владени естествени залива. Строежът му се свързва с победата над турците през 1856 г. По това време островът принадлежи на малтийските рицари – йоанити и е назван на името на магистъра на ордена Ж. Паризо де Ла Валета. Градът крепост е защитаван посредством фортове, обкръжаващи входовете на пристанището. Да се проникне в града е било възможно или по стръмна криволичеща пътека или по специално създаден лифт. Със своята планировка Валета е един от първите, почти изцяло осъществени проекти на идеалните градове през Възраждането.[Великов 2005:154-455; Баро 2008:47] Нещо повече във Валета около 320 паметници на културата са разположени на площ от едва половин квадратен километър. На тази малка територия се намират най-много артефакти в света на единица площ и се уплътнява туристическия слоган, даден някога от Уолтър Скот: „Валета е град, построен от джентълмени за джентълмени”. [Пап 2009: 61.]

Колежът се именува Малта Протестант Колеж. Началото му се свързва с името на Джордж Томлинсън, епископ на Гибралтар /1842-1863/, а годината е 1846.² Основан е от дарения на английски търговци, търгувачи с Близкия изток. Идеята е да бъдат улеснени англичаните, живеещи разпръснати из средиземноморските градове. С неговото създаване богатите англичани от крайбрежните градове имат възможност да запишат децата си да получат английско възпитание без да се налага да ги изпращат в Англия. Според П. Матеев учениците в колежа са синове на англичани, търговци и консули в градовете Малта, Тунис, Александрия, Измир, Цариград, Солун, Патрас, Месина, Палермо и др.

Уредбата на учебното заведение наподобява тази на престижния Итън Колидж в Англия, който от 1440 г. дава високо образование на момчета от 13 до 18 годишна възраст. Първият директор на малтийския колеж е Джон Хикман, бивш директор на Итън Колидж.³ Според Ст. Томов, колежът се поддържа от английски комитет, чийто председател е Антъни –Ашли Купър, лорд Шафтсбъри /1831-1886/. През разглеждания период директор вече е д-р Чарлс Пофъм Майлс, духовно лице, излъчено от евангелския отдел на Англиканската църква, който демонстрира благоразположение към българските деца. [Томов 1936: 375]

Учебният план на „Сейнт Джулиан“ е идентичен с този на английските колежи. Така Н. Стойчев и Ст. Николов са в горни, гимназиални класове, а П. Матеев и Ст. Томов преминават втори, трети и четвърти клас. Преминаването от клас в клас става след успешно полагане на изпитите по изучаваните дисциплини. По всяка дисциплина колежаните държат писмен изпит.

¹ Текстът има характер на предварително съобщение.

² Христо Христов счита, че Централното епископално училище на остров Малта съществува в периода 1815-1865 г. [Христов, 1976/1977, 189]

³ За него вж: https://bg.hrwiki.net/wiki/Malta_Protestant_College; 17 ноември 2021 г., 22,12 ч.

Провеждането става по следния начин: „Учениците сядоха в големия салон; пред всеки ученик се слагаше лист с напечатани въпроси, на брой 18, по предмета, на който се държеше изпит. От 18-те въпроси очакваше се всеки ученик да отговори на 12 въпроси. На всички въпроси беше приложена и числена бележка, според важността на въпроса. Най-долната бележка беше 8, а най-високата 18. След преглеждането на писмените работи на учениците от учителите, бележките на всеки ученик по всичките предмети се записваха на голям лист, който се поставяше на стената на училищния секретар. Получилите най-високи бележки ученици минаваха в по-горен клас”. [Томов 1936: 37]

Няма точна информация кои дисциплини се изучават. Има сведения, че се учи английски език, всеобща и библейска история. Всички говорят на английски език. Общуването с английски възпитаници също допринася за усвояването на езика. За гърците и италианците е уредено усвояването на майчиния език. Българите са добре подготвени и това проличава от разговор на директора на колежа с дванадесетгодишния Стефан Томов: „Понеже беше разбрал, че съм учил старогръцки (елински) в родния си град, след като се научих да говоря английски, директорът ме покани една заран на закуска в апартамента, който заемаше със съпругата си. Запита ме – вярно ли е, че съм учил старогръцки. Отговорих утвърдително. „Що“! отвърна той крайно озадачен, „Вие идете от сърцето на Балканите на европейска Турция и на дванайсетгодишната си възраст да сте учили старогръцки, това не мога да разбера, вижда ми се невъзможно. Обяснете ми, моля, как е станало това”. Разбира се, аз му обясних, че това се дължеше на влиянието на гръцките владци в България, които са настоявали да се преподава гръцки език в българските училища, и то на съвсем млад ученици. Когато му казах, че съм превеждал Анабазиса на Ксенофонта, от Лукияна и от Йоана Златоуста от старогръцки на новогръцки, той остана смаян”. [Томов 1936: 376-377]

Колежът е разположен във сграда, построена в началото на 19. век за английския търговец Джон Уотсън. Наричана е Бел-Ведере и е замислена като ферма с изглед към залива Баллута и планинска местност. Първото ѝ описание е от далечната 1839 г. Днес това е историческата вила Свети Игнатий и се приема като най-ранния пример за готическа възрожденска архитектура в Малта.⁴ През 40-те години на XIX в. къщата е закупена от английските мисионери, за да бъде открит в нея колежът. Самите мисионери я описват като „Колежът на Сейнт Джулиан – маяк на скалата на Малта”.⁵

В английският колеж има ежегодно до 15 ученици от различни народности: българи, арменци, гърци, всичките по-възрастни, препоръчани от мисионерите и стипендианти. Те са настанени в отделна къща, наричана Мисионерската къща. Хранят се на отделна маса в общата трапезария. Имат отделен сервиз и отделна прислуга, различна от тези на английските момчета в колежа. Две англичанки, пазят вещите на учениците, а вероятно и се грижат за чистота в къщата. Тях наричат студенти, за разлика от англичанчетата, наричани момчета (boys). Заедно обаче момчета и студентите се обучават, което е атестат за високото образование, което получават студентите.

Студентите имат право да излизат без учителски надзор, като единственото им задължение е да се явяват навреме и редовно в клас и на масата. Облеклото им е обикновено. Те нямат право да разговарят с момчетата, нито да влизат на игрището им. **Всички студенти са стипендианти и се издържат от колежа.** [Мир, бр. 11089, 10 юли 1937; Матеев 2014: 25]

В учебното заведение цари строга дисциплина. Доносничеството се наказва от самите ученици, а учителите се отнасят с презрение към доносниците. Наказанията са различни: може

⁴ Къщата е превърната в колеж през 1846 г., след това в нея е настанен Йезуитски колеж, затворен през 1907 г., а по време на Първата световна война е военна болница. Повече вж: https://bg.hrvwiki.net/wiki/Villa_St_Ignatius; 17 ноември 2021 г., 22,21 ч.

⁵ Още сведения вж: https://bg.hrvwiki.net/wiki/Villa_St_Ignatius; 17 ноември 2021 г., 22,30 ч.

ученикът да бъде наказан телесно, т.е. с биене, а може и да го бойкотират, т.е. никой да не му говори две седмици. [Матеев 2014: 25]

Специално внимание се отделя на телесното възпитание на колежаните. Училището разполага със сграда за учебни занимания, малък и голям двор. В големия двор е обособено място за градина, което се обработва от по-възрастните ученици. Често малките ученици играят в малкия двор, големият е запазена територия за по-големите. [Томов 1936: 377] Към училището функционира клуб по крикет. В този клуб участва П. Матеев, който е един от най-добрите играчи. Томов има съмнения относно това дали съществува в колежа и футболен отбор.

Често за учениците се организират екскурзии и разходки. През лятото на 1864 г. се организира екскурзия до Сицилия, в който Ст. Томов не взема участие. За него не пише и П. Матеев. А защо до Сицилия? По причина, че при хубаво време от големия двор на колежа се вижда силуета на сицилианския вулкан Етна. [Томов 1936: 377]

Друга интересна дестинация е залива свети Павел. Заливът е наречен на апостол Павел, защото корабът с който пътува, за да бъде съден в Рим през 67 г. претърпява корабкрушение, което е описано в 27 глава на Деянията на апостолите. Предполага се че това е самия остров Малта и се случва на 10 февруари 67 г. На острова апостол Павел остава три месеца, като през това време помага на бедни и нуждаещи се. Затова и днес в съвременна Малта 10 февруари е обявен за официален празник, а апостол Павел е патрон на острова. Заливът „Свети Павел” отстои на три километра от колежа и се характеризира с камениста и грапава повърхност. На една от канарите, в близост до морето е издигнат хубав паметник на апостол Павел. Зад паметника, на равно място е разположена католическа църква. Историческите артефакти не пречат на младежките лудории и те дълго, дълго се къпят в чистите води на залива. [Томов 1936: 377]

Не на последно място, а ежедневен пристан за младежите е заливът Сент Джулиан. Водата в него е чиста и през нея блести хубавия морски пясък. Колежаните през лятото всяка вечер, а по някога сутрин и вечер се къпят. Томов, който не умее да плува се науча в именно тук по време на лятната ваканция в края на първата учебна година. Отнема му само седмица. В залива има и лодка, на която учениците се качват и хвърлят сребърни шилинги по дъното, е след това се гмуркат за да ги извадят. А по-смелите плуват до бяла къща на брега. [Томов 1936, 378] Този разказ на Томов вероятно разкрива Синята лагуна, която е разположена до вторият от островите в Малтийския архипелаг. Архипелагът включва три острова – Малта, Гозо и Калино. Именно между Малта и Гозо се е оформила Синята лагуна, чийто прозрачни води и до днес са истински рай за гмуркачите.

В землището на малтийския колеж са оформени две градини. Малката градина е отрупана с цветя и дървета, под чиято сянка учениците се крият по време на своите разходка. А сянката е нужна предвид особеностите на климата – високи температури и влажен въздух. Голямата градина е овощна и е в нея се отглеждат лимониви и портокалови дръвчета. През есента, когато портокалите узреят, всяка събота директорът на колежа идва с пълна кошница с портокали в малкия училищен двор. Подхвърля на всеки ученик по един портокал. Според Томов портокалите са много евтини. С едно пени, равно на 12 стотинки, може да се купи по 3-4 портокала. [Томов 1936: 378]

Българските младежи, учили в колежа оставят трайна диря и макар и малцина, те доказват, че имат запазено място в английската образователна структура на остров Малта. Така при посещения на гости в колежа, директорът често вика П. Матеев от клас или от игрището и го представя „Ето момче от Балканите, говори английски като мене”! А на годишния акт на колежа през юни 1864 г., директорът, обобщавайки резултатите на учениците и годишния успех споделя: „Ние имаме в нашия колеж и няколко млади българи, дошли от сърцето на Балканите.

Когато дойдоха преди две години, те не знаеха ни дума английски, а сега някои от тях стоят начело на своите класове”. [Томов 1936: 377]

Протестантският колеж се закрива през 1864 г. Основна причина за това са големите загуби, претърпени от спонсорите на колежа – търговците, по време на Гражданската война в Америка /1861-1865/. Настоятелството на колежа продължава неговото съществуване и през учебната 1864/65 г., като го преобразува само за ученици от Ориента. Поради това в тази последна година на колежа няма англичани, които да се учат. През посочената учебна година се обучават осем българи, от които шестте току-що дошли, няколко еврейчета протестанти и ученици от други народности, всички препоръчани от протестантски мисионери. Опитът не е успешен и настоятелството закрива колежа окончателно през 1865 г. [Мир, бр. 11089, 10 юли 1937]. Последният директор е Чарлз Попъм Майлс. На 25 юни 1865 г., той обявява, че колежът се закрива. [Томов 1936: 379]. Англиканската общност в източното Средиземноморие приема трудно закриването на колежа. Всички ученици трябва да се завърнат по домовете. Този момент обаче съвпада с холерната епидемия на острова. Тръгналите от Малта ученици престояват десет дни на парахода, когато достигнат Чанаккале, тъй като са карантинирани. За съжаление, при пристигането си в Цариград заварват същата картина. Масовата холера от 1865 г., дошла от Индия през Хеджас с поклонниците до светите места, достига и Цариград. Холерната епидемия взема незапомнен брой жертви. За три месеца умират 60 000 души. Мълниеносният характер на болестта и растящия брой на умрелите, които започват с 20 и достигат до 700 души на ден, носи ужас. Хората бягат, а властта е безпомощна. На помощ идват 150 опитни medici от Военномедицинското училище. [Пашев 1963: 199]

Д-р Лонг и Петко Р. Славейков посрещат учениците от малтийския колеж на 1 юли 1865 г. Още по време на пътуването Иван Славейков се разболява, а холера хваща Ст. Томов, затова и д-р Лонг го прибира в Балкапань. Матеев отсяда при чичовците си, които имат кантори в Балкапань, но живеят в Керемид махале, близо до Фенер. Скоро е качен на парахода за Бургас, където научава тъжната вест – че и двамата му вуйчовци, братята Никола и Матей х. Стоянови са починали от холера. [Матеев 2014: 27]

Преди да представя българските младежи, учили в колежа ще разкрия обстановката в североизточните български земи с оглед протестантската пропаганда с уплътняване на начина и обстановката, в които те поемат към Малта. Според Илия Рашков Блъсков през учебната 1859/1860 г. за пръв път в Шумен стъпват протестантските мисионери Албърт Лонг и Уесли Претиман. Лонг не се застоява много и напуска града, докато Претиман заедно със дъщеря си остават до 1863/1864 г. [Блъсков 2011: 215]. Той обаче греши, защото още през 1857 г. Лонг, Претиман и Едуин Блис посещават Варна, Шумен, Ески Джумая /Търговище/, Разград, Русе и някои села в Североизточна България. След края на обиколката Блис се завръща в Цариград, а Претиман и Лонг се установяват в Шумен. Интересни сведения за протестантската пропаганда в града дава в своите мемоари Александра Петрович. Според Петрович, тя се венчава на 1 септември 1857 г. за Йосиф Майзнер /Миланович/. През същия месец в града по препоръка се представят на Анастас х. Стоянов американските мисионери д-р Претиман, Епископ на Методистката мисия, свещеник Лонг и свещеник Кларк. Тримата носят фермана, с който американските мисионери са изравнени с чуждите консули. По техен съвет през 1860 г. семейството преминава към Мисията. Идеята им е приветствана от Антон х. Савов, възпитаник на Гръцкото търговското училище на остров Халки и Димчо х. Стоянов. [Шумен и Шуменско 1996: 270]

Всъщност американският мисионер и педагог Алберт Лонг /1832-1901/ пристига в българските земи през 1856 г. и се установява в Шумен, а на 17 септември 1859 г. се премества в Търново. Това се случва след като в началото на годината в Шумен пристига протестантският мисионер Флокен, който също прави обиколка по селата в Шуменско и се убеждава, че расте

престижа на Методистката църква. Това му дава основание, през 1860 г. да напусне Шумен и да се установи в Тулча. [Христов 1976/1977:174].

Както бе посочено от септември 1859 г. Лонг е в Търново, където бързо се сприятелява с Пандели Кисимов. В периода между Коледа и Нова година Лонг и Гаврил Илиев, посещават Габрово, Дряново, Трявна, Котел и по думите на доц. Христо Христов протестантизма прониква дълбоко в дебрите на Стара планина. [Христов, 1976/1977:177]. Считам, че за известно време Лонг и Илиев отсядат и в гр. Елена, където уговарят Стоян Николов да тръгне с тях. По-правилно успяват да убедят баща му свещеник и уважаван мъж да даде сина си да учи в малтийския колеж. В текстовете се посочва, че го взема една протестантска мисия през 1860 г. Вероятно в Елена още незнаят за решението на мисията в Цариград да се издирят подходящи младежи от местното население, които да бъдат изпратени в протестантския колеж на остров Малта, където да бъдат подготвени за самостоятелна пасторска дейност сред своите сънародници. Допускам, че колежът се приема като голяма възможност за получаване на високо образование. Та нали и вуйчото Иван Момчилов беше учил на остров Андрос. Пък и да не забравяме, че училището на Т. Караис беше затворено от патриаршията като еретическо.

От 1863 г. Лонг заживява в Цариград и редактира сп. „Зорница”, орган на Американската протестантска мисия в Турция. Назначен е за професор по физика в Робърт колеж през 1872 г. С негово съдействие в американските образователни структури учат много български младежи и девойки, особено от Североизточна България.

През лятото 1861 г. Лонг отново предприема обиколка в североизточните градове и села, сред които Котел, където е в близко отношение с известния чорбаджия Стоян х.Бончев. В тези свои обиколки мисионерът реално презентира малтийския колеж и обещава пълни стипендии за всички младежи, които искат да постъпят в него. Така и Ради Радославов, и Стефан Томов, предават разговора, който е воден от вуйчо им, чорбаджията Ст. Бончев с Лонг и тяхното отпътуване за колежа през есента, но единият през 1861, а другият през 1862 г. Следователно, всяко лято Лонг предприема обиколки по българските земи и набира деца за колежа. Вероятно Ст. Томов и Р. Радославов са близки или роднини. Да не пропускаме да отчетем, че Радославов вече е натрупал знания в чешката столица Прага и контакти с влиятелните първенци в Шумен и Котел, покрай пътуването си с Васил Д. Стоянов за Прага.

Тази активизация на протестантските мисионери среща съпротивата на руската дипломатия. В писмо до руския представител в Цариград Евг. П. Новиков, се съобщава че през пролетта на 1863 г. живеещият в Шумен методистки пастор Усли Претиман се готви да изпрати в Малта 10 момчета. В това число са и синовете на влиятелни личности от Котел. Като пример се посочва 12 – годишния син Георги на котленския богаташ чорбаджи хаджи Петър х. Матеев. А детето на другия му син Матей, вече е изпратено в Малта. Пишещият се свързва с шуменския чорбаджи Матю Рачев и му обяснява реалната опасност за единството на българския народ от протестантската пропаганда и изпращането на децата в колежа на остров Малта. Скоро М. Рачев отговаря, че шуменските онкилии са наблюдавали поведението на Претиман и го определят като вредно; че са писали на възпитаващите се млади хора в Малта от Шумен и че вече двама от тях са пристигнали в Шумен. Наистина през пролетта на 1863 г. в колежа са двамата шуменци Никола С. Стойчев и Васил Пенчев Вълков, които се завръщат и не продължават повече своето образование в малтийския колеж. В писмото се посочва, че родителите гледат на Малта „като необходимо зло, с което техните деца ще изкупят образованието си”. В по-късна среща на чорбаджи Петър от Котел с шуменските нотабили е обещано съдействие сина му да бъде записан в руска гимназия или да бъде настанен в добро семейство и учи в Шумен. [Шумен и Шуменско 1996: 233]

II. Български възпитаници в периода 1862-1865 г.

Сведенията сочат, че първото българче учи в колежа през учебната 1857/58 г. и това е българчето Николаки. Може да допуснем, че това е *Данаил Николов*, познат повече като Иван

Ведър. След това през учебната 1859/1860 г. в колежа учат Михаил Желев, българин и Наум. За Михаил Желев не бе открита информация. Наум Симеонов е роден в Битоля и участва в националноосвободителните борби на българите през възрожденската епоха. През учебна 1860/1861 г. в колежа постъпват Васил Пенчев Вълчов и Никола С. Стойчев от Шумен, Димитър Константинов Витанов от Трявна и Стоян Николов от Елена.

До закриването на колежа в периода 1862-1865 г. в него учат още Стефан Матеев Томов, Андрей Султанов от Габрово, Тодор Джебаров от Шумен, Иван Славейков от Трявна и Димитър х. Иванов от Сливен/Ямбол. [Томов 36: 378]

През късната есен на 1861 г. от далечните български земи в колежа постъпват Петър Матеев, Радко Радославов, Петър Атанасов

Радко Маринов Радославов е роден през 1841 г. в Златарица, Еленско. Родът Радковци е от с. Тантури, близко село до Златарица, откъдето в началото на XIX в. се изселват заради невъзможността да живеят с турското население. В Тантури те се установяват късно, преселвайки се от Чипровци след въстанието там през XVII в. Радковци са определяни като буйни, неспокойни и темпераментни люде. [Радославов 1983:27]

Баща му, Марин Радославов е първенец на селото и се ползва с доверието на местното население. Именно него поставят начело на делегацията, изпратена в Цариград да води преговори и вземе „тапии“ за гората в района на Златарица-Елена. Радко има брат и това е Минко Радославов. Бащата е суров, а майката кротка и послушна. Марин и да е първенец на селото, къщата му не се отличава с благосъстояние, а семейството обаче живее в оскъдица. Затова малкия Радко през лятото пасе добитъка, а през зимата учи четмо и писмо. Учи в килийно училище в родното си село, при Иван Момчилов в Елена, в гръцко училище в Търново, в Шумен през 1855 г. при Сава Доброплодни. С финансовата помощ на Пандели Кисимов Радославов продължава образованието си в реална гимназия в Прага. С него на 4 септември 1858 г. тръгват от Шумен жеравница Васил Д. Стоянов и сина на шуменския чорбаджия Матю Рачев – Злати. Шест месеца учи в гимназията, като усвоява немски, алгебра, геометрия, всеобща история, математика, гръцки и латински език и химия. По здравословни причини си завръща на 11 май 1859 г. и работи като учител в Златарица. Владеещ няколко езика, любознателен и внимателен, Радославов издига на висота образованието в Златарица и скоро в селото се стичат ученици от Елена, Лясковец, Кесарево, даже и от Сливен. Три години в Златарица негов ученик е Юрдан Манолов Стателов /1847-1877/, известен като Чудомир. [Радославов 1934: 16]

Радославов иска да продължи образованието си и заявява това свое желание както на близки, така и на приятели. През същата 1861 г. в дома на неговия вуйчо, котленския първенец З. Ст. Бойчев гостуват д-р Лонг и Уесли Претиман, които научават за желанието на Радко и решават да му помогнат да го осъществи. [Радославов 1934: 14; Радославов 1983: 28; Йорданов 1978: 86] Тук е мястото да отчетем, че американските мисионери се познават и с шуменските младежи, с които той учи в Реалната гимназия в Прага; имат добри приятели в Шумен и Търново и всички те им сътрудничат в желанието да подпомогнат ученолюбиви деца.

В този период американските мисионери набират български младежи за откриването на балканския отдел към малтийския колеж. Вече е взето решение, че ще замине Петър Матеев от Котел, а вероятно Лонг има и обещанието за Петър Атанасов. Така първите трима стипендианти се подготвят и отпътуват за колежа. В този отрязък от време през 1861 г. Радославов се запознава с Албърт Лонг и вероятно това става преди отпътуването му за колежа. А така Лонг усвоява издействаните три стипендии за българчета на остров Малта и заминават Радко Радославов, П. Матеев и Петър Атанасов.

В малтийския колеж Р. Радославов следва две години – от ноември 1861 до есента на 1863 г. [Сестримски, 1990: 84] След „няколко години престояване там, през Цариград след една дълга одисея“ се прибира и работи като учител в Лясковец и Горна Оряховица, където през

1869 г. открива читалище. [Радославов 1983:28] От 1875 г. е учител в Дряново, където основава и председателства революционен комитет. [Йорданов 1978:84]. Участва в подготовката на Старозагорското въстание през 1875 г. През април 1876 г. е арестуван и посреща Освобождението в затвора. Първи кмет на Горна Оряховица /1878/.

За кратко съдия в Татар Пазарджик, днес Добрич /1880/. В района, село Сердим, днес Орлова могила си купува чифлик. Винаги в семейството има прислуга, а в чифлика си наемат и ратай, който да се грижи за стопанството. През лятото почиват във Варна.

Радко Радославов работи като учител в търновската гимназия /1881-1883/. Директор на гимназията в Разград и инспектор на Разградското учебно окръжие /1883-1887/, а след уволнението му за кратко адвокат. Радославов е част от учителския колектив в Търговската гимназия в Свищов /септември 1887-септември 1893/ и като такъв е привлечен като редови член в списването на списание „Промишленост”/1887-1890/, което се вписва в историята на българската икономическа мисъл. [Маринова 2021: 99]

Дописник във възрожденските вестници „Время”, „Право”и „Турция”. Участник в издателско-книжарското сдружение на книжовника Иван Н. Момчилов, наред с известни за времето си книжовници, издатели и общественици – Иван Моллов, Стоян Маринов, Петко Р. Славейков, Петър Джамджиев, Димитър Цонев, Илия Шиваров и Иван Пастовски. Дружеството, известно като „Книгопродавница Момчилова, Славейкова и съдружие в Търново”, а по-късно „Книгопродавница Момчилова и сие-Велико Търново” развива активна издателска дейност в периода 1868-1879 г. в дружеството Радославов участва като консултант по издателската работа на учебническата книжнина. Автор на две мемоарни книги: „Тържествено воспоминание за освобождението на г. Търново от генерала Гурка”и „Следствия от кримската война 1854-1856 г.”, учебник и още две книги с историко-познавателен характер. [Георгиев 2001: 293-302]

Приятел на Стамболов и има възможност да стане депутат в Осмото народно събрание, но избира за цял живот учителската професия, защото „Общественият и народен дълг беше първият за него. Най-прекият път за изпълнение на този дълг той виждаше в попрището на учителя – на учителя общественик и водач. С тази любов към това поприще и с това призвание за него той остана до края.”[Цит. по Радославов 1983:30].

Радко Радославов притежава богата библиотека и от рано възпитава децата си в любов към книгите. Важно място в нея заемат английските, френските и немски автори. Получават списание „Искра (Шумен)”, Дума на Йонков-Владикин, Денницата на Вазов, Периодическо списание и цариградското Читалище. За него синът му пише: „Обичайки енциклопедистите, той сам беше енциклопедист. Неговата любознателност не знаеше чужда област. Грамадната му и интересна библиотека от книги на най-различни езици, а главно на френски, немски и английски – съдържаше книги по история, т.география, естествени науки, химия и физика, военна наука и др. Той следеше и всичко, което съвременността подчертаваше, но в областта на литературата той си остана до края привързан към немските класици, които често обичаше да препорочитва и нам. Обичаш да пише, той след прочита на някои хубави и образцово написани страници, дори от автор не от голям мащаб, не един път е възкликвал: „Да можех поне малко от малко така да пиша!” . Погълнат от обществена работа, принуден всекидневно да се справя с негодите на спокойното си съществуване(а то продължи и в новоосвободена България), той въпреки желанието си да пише, не намери достатъчно време и спокойствие. Интересните бележки, които беше започнал и които имаха за предмет забуленото с мрак минало на българското килийно училище, останаха недовършени на първите си още страници.[Цит по Радославов 1983:28-29; 18-19]

Радко Радославов се жени за Годорица Ламбева Ванкова от Свищов, една от петте дъщери на състоятелния търговец Ламби Ванко. Корените на фамилията са свързани с Арбанаси и Търново. Няма данни къде се венчават. Годорица „се отличава с вкус към хубавото,

тон в обръщенията, чувство на гордост и превъзходство”. Тя е затворен човек, волева и упорита, умна и природно интелигентна, макар да притежава първоначална грамотност. За разлика от нея, Радко е благ и приветлив в дъното на душата си, но доста суров и непридирчив в отношенията. Тази противоположност в характерите често води до раздори, но в семейството волята и думата на Радко са законът, а съпругата му мълчаливо се примирява. [Радославов 1983:23-24.]. **в своите спомени за баща си Иван Радославов споделя: „По характер той беше в същността си благ човек. Но с тази доброта, която се съчетава у някои натури с една налагаща се властност по отношение на другите. Той налагаше подчинение и страхопочитание на околните си. Без да чуем и една лоша и тежка дума от него, ние, децата, изпитвахме чувството на уважение, „но и на страх.” [Цит. по Радославов 1983:29]**

Тодорица Радославова умира през 1891 г. За осиротялото семейство се грижи нейната сестра Поликсения, която децата наричат Сена. Поликсения Ванкова е една от първите учителки след Освобождението (1878). Тодорица и Поликсения имат брат, Иванаки, който умира млад от туберкулоза. Радко и Тодорица имат пет деца - трима сина – Иван (1880-1969), Радослав (1872- след 1949) и две дъщери-Сийка и Кина. Един син, Александър, умира като малък от простуда в Горна Оряховица. [Радославов 1883:7-8,26]. **Синът Радослав е финансист, публицист, преводач.**

Радко Радославов умира в Търново на 1 ноември 1894 г., „ В една тъжна есен, на петдесет и три години. Едни казваха, че набързо умрял от рак, други твърдяха, че се е отровил” пише Димитър Мантов в своята книга „Зъбато слънце”. [Мантов 1975: 49]. Съгражданите му в Търново му организират тържество погребение. Отива си „типичен представител на поколението си, което от юношество е лелеяло в гърдите си бляна за хубаво бъдеще на българизма. За него съществува над всичко България. Заради това той се беше учил, с това беше изпълнен цял живот”. [Цит. по Радославов 1983:29-30].

С Радко Радославов в колежа постъпва и **Петър Матеев х.Петров**. Той е роден в Котел в петък, на 10 февруари 1850 г. в знатен котленски род. Дядо му х. Петър, грамотен и влиятелен мъж, е търговец в Котел притежава къшли и чифлици в Добруджа. Баща му, първородния син на х. Петър се жени за х.Йова Х. Дачева, родена Пенкова, осиновена от леля си Неделя Дачева. Матей и Йова имат две деца – Петър и Радка. Йова умира рано и баща му се жени втори път за дъщерята на х.Стоян х. Бончев Слава. Така първият по богатство и слава х. Петър се сродява с втория по богатство и слава в котел х. Стоян х. Бончев. Съпругата на Стоян х. Бончев Жейна е сестрата на д-р Петър Берон Жейна.

Петър расте с разказите на баща си за Цариград. В космополитния град дядо му има кантора в Балкапань и се занимава с джелепльк, затова и по-голямата част от времето на баща му преминава там. Там са и приятелите на баща му от прочутото Куручешме, което завършва през 1843 г.. В родния Котел Петър научава четмо и писмо при даскал Петър Чолака, после може би учи при Иван Добровски.

От 1861 до 1865 г. П. Матеев е ученик в протестантския колеж на остров Малта. През септември 1861 г. баща му Матей х. Петров се подготвя да го заведе в колежа. В дома им в Котел пристига Радко Радославов от Златарица. Решават и тръгват през Сливен за Бургас, от където всяка седмица пътува параход до Цариград. В турската столица те посещават Гаврил Кръстевич и мат възможност да поздравят старата му майка Рада. Второто посещение е в дома на американеца Ригс в предградието Хаскъой.

На пристанището в Цариград малкият едва единадесетгодишен Матей се разделя с баща си и е поверен на Радко Радославов, който също пътува за колежа в Малта. Правят почивка в гр. Измир, където двамата българи имат възможност да разгледат новата железопътна станция Измир-Касаба /1861/, а след това и града. Не пропускат да разгледат и старата крепост, където малчуганът загубва ключа на сандъчето си с дрехи. [Матеев 2014: 23]. Надвечер те пристигат на остров Малта. Радославов, владеещ няколко езика, пътувал в Европа и Османската империя

се чувства комфортно и бързо решава да избере пътя до колежа. Има два варианта – през града с кола или с лодка до залива Сент Джулиен, където се намира и колежът.

Новите български ученици пристигат в колежа след 19 ч., защото учениците са се навечеряли, но още не са започнали вечерните занятия. Престоjali няколко дни на открито, първото впечатление е задушния въздух в сградата. Силно и неприятно впечатление правят на П. Матеев думите на Радославов – „протестантски въздух”/курсив П. Матеев/. Матеев споделя този случай в спомените си като отбелязва, че по онова време по българските земи гледат на протестантината като на чудовище, като на фармасон. [Матеев 2014: 24]

Обучаващите се в колежа се делят на две групи. Момчетата се деца на англичани от крайбрежието, дошли да получат високо образование. Те са малки и имат свои помещения. По-възрастните, които са стипендианти и са изпратени от протестантските мисионери от районите, където работят са студенти. Вероятно защото Петър е малък, баща му се съгласява да плаща десет лири годишно. Това му дава статут на свободно момче.

Студентите при постъпването му варират от 12 до 15 и то от различни народности – арменци, гърци и българи. Радославов постъпва като студент, а другите студенти през учебната 1861-1862 г. са Ст. Николов от Елена, Н. Стойчев от Шумен, Витанов от Търново (? Трявна), Вълчев от Шумен. Скоро след това пристига и х. Петър (Витанов) от Търново. [Матеев 2014: 25]

Матеев пази неприятен спомен за първите си дни в колежа, тъй като съучениците му го наричат „турчин”. На неговите протести те му отговарят че това е така, защото е от Турция. Името българин за тях е непознато.[Мир, бр. 11089, 10 юли 1937]

През 1862 г. на остров Малта гостува прочутият обединител на Италия Джузепе Гарибалди. Колежът се намира на пет километра от града Валета. Тъй като учениците изказват силно желание до го приветстват, ръководството дава разрешение им. В деня всички ученици и студенти, с малки изключения са пред хотела, където отсяда Гарибалди. Непрекъснато скандират „Вива Гарибалди, вива Италия”. Това посрещане е съпътствано от мълчание и негодувание от страна на местното население. Гарибалди излиза на балкона „с кръглата си черна, ниска шапка, с две черни панделки, висящи отзад и с мантията си, прехвърлена през рамо”, сваля шапка и се покланя пред приветстващите го. До брега и варките, с които се предвижват до колежа, учениците дразнещо скандират „Долу папата”. Щастливи и уморени, те се прибират в колежа, прегракнали от целодневните скандирания. [Мир, бр. 11089, 10 юли 1937]. Тази среща заема важно място в спомените на Матеев. През 1862 г. Джузепе Гарибалди предприема поход именно от остров Малта срещу Неаполитанското кралство. Това става до 6 май 1862 г., защото на тази дата Гарибалди тръгва от Генуа със своите доброволци на двата откраднати парахода, слиза в Марсилия и на 10 с.м оттам продължава победоносно срещу Неаполитанското кралство, което унищожава. Между доброволците е приятелят на Матеев Теофан Райнов от Карлово, син на Райно Попович. Действително, през същата 1862 г. Райнов е изпратен от Раковски в Италия, за да изучи тактиката на италианското национално-освободително движение. Той е в сред волонтирите, проявява се в боевете и получава званието капитан. [Матеев 1931: 61]

След закриването на колежа, през лятото на 1865 г. българите от колежа се връщат по домовете си през Цариград. На пристанището в Цариград те са посрещнати според Матеев от Лонг и Петко Р. Славейков. Славейков пък пише, като пристига Цариград той е посрещнат от Иван Славейков и Ригс, но така или иначе са в Цариград. Иван Славейков е болен и остава при баща си, Томов заболява от холера и за него се грижи Лонг, а Томов се отправя към кантората на чичовците си в Балкапан. Чичовците му – братята Никола и Матей х. Стоянови живеят в Керемид махале, близо до Фенер. Една сутрин слуга на чичовците му го завежда с багажа до пристанището, откъдето с параход за Бургас да се прибере в дома. С огромна мъка чак в Котел разбира, че от холера са починали и двамата му чичовци. [Матеев 2014, 27]. Пристигнал в Бургас отново е поставен под карантина в местността Ченгеле скеле, после пък в манастира на

остров Света Анастасия. Оздравяването Матев свързва с празника. По време на пътуването му с него е котленеца даскал Драган Йосифов със сина си – Йосиф /Иван/ Драганов Драганчов, ученик във Военномедицинското училище в Цариград в периода 1858-1971. [Матеев 2014: 29; Събев 2019: 380]. Дипломиран в Робърт колеж през 1869 г. [Уошбърн 1980: 36]

Преди Освобождението работи като чиновник в английската поща в Цариград (1869-1875). След Освобождението е секретар на Алеко Богориди в Източна Румелия, главен директор на пощите и телеграфите, консул в Одрин от 1897 г., главен комисар на българската изложба на Световното изложение в Сент Луси (САЩ, 1904), пълномощен министър на България в Атина. [Българска възрожденска енциклопедия 1988: 407]

През учебната 1861/62 г. в колежа учи и *Петър Атанасов Муткуров*. По думите на Петър Матеев с него в малтийския колеж учи хаджи Петър (Витанов) от Търново, който остава в учебното заведение за кратко и се връща в Търново, където участва в заговора от 1862 г. После е осъден на тежка работа и затворен в „терсенето“ в Цариград. Матеев не би могъл да греша, защото добре си спомня, че директорът на колежа моли англичани в Цариград да се помогнат за неговото освобождаване. Петър обаче умира в затвора. „Терсенето“, в което е затворен Витанов се намира на Златния рог и представлява работилница към адмиралтейството, в което излежават присъда и осъдените на тежка работа. [Мир, бр. 11089, 10 юли 1937]

Следователно безспорно е, че Петър учи в протестантския колеж на остров Малта за кратко време – вероятно през 1861-1862 г. Матеев греша само за фамилията, защото става дума за роденият в Търново хаджи Петър Атанасов Муткуров. Петър Атанасов Муткуров се ражда през в горещия месец юли 1839 г. в Търново. Учи в родния си град и според проф. Иван Радев продължава образованието си в Атина. Дали е така, нямаме доказателство. По-вероятно е да е бил в Атина, но да се е записал и учил в колежа в Малта. Кой го е препоръчал и какви са неговите контакти с протестантските мисионери остава неизвестно. В своята автобиография обаче Р. Радославов пише, че се запознава с д-р А. Лонг и че той е издействал стипендии за трима български младежи в колежа през 1861 г. Допускам, че това са той, П. Матеев и П. Атанасов. Както е известно Лонг се установява в Търново на 17 септември 189 г. мисионерът търси контакти не само с местните официални власти, но и с градското българско население. Особено близък става той с децата на известния и заможен търновски род Кисимови. Негов личен приятел става Пандели Кисимов /1832-1903/. А П. Кисимов е известен общественик. Той е настоятел и дописник на редица издания и спомоществовател на български книжовници. Вероятно той става връзката между Петър Атанасов и д-р Ал. Лонг. Още едно доказателство за приятелството между П. Атанасов и П. Кисимов е, че П. Кисимов е обвинен за съпричастност към Хаджиставревата буна и емигрира във Влашко, за да избегне преследване от турските власти. В същото време в донесение на руския консул във Варна Александър Рачински до посланика в Цариград Лобанов Ростовски се отбелязва, че Хаджиставревата буна е дело на американските републиканци и протестанти в Търново и техните съмишленици. [Якимов 2004, 51-52]

В семейството на Петър растат още няколко деца. На 4 декември 1852 г. се ражда синът Сава Муткуров; на 9 октомври 1864 г. П. /Петър/ Атанасов и на 23 април 1875 г. сестрата Люба. Сава учи във Военномедицинското училище в периода 1868-1976 г. След това продължава в Юнкерското пехотно училище в Одеса. Участва в Сръбско-турската, Руско-турската война, а в Сръбско-българската е началник на дясната колона и центъра на българската армия при превземането на Пирот. Заедно със Стефан Стамболов оглавява контрапреврата, става главнокомандващ на българската армия и регент. От 1887 г. е министър на войната в правителството на Ст. Стамболов. Умира в Неапол на 3 март 1891 г. Тялото му е балсамирано и погребано в България [Щураков 2001: 63; Събев 2019: 381]

Така през учебната 1861/62 г. Петър Атанасов е студент в колежа, но по-думите на Матеев остава за кратко там. Това действително е така, защото Петър Атанасов през лятото на 1862 г. е участник в Хаджиставревата буна. [Чолов 2003:64] Периодът 1861-1862 г. съвпада с раздвижане на Балканите, което подтиква Георги Раковски да пристъпи към изпълнение на своя план. В Белград той събира стотици младежи –доброволци в бъдещата легия. Сред верните му помощници е Ставри Койнов, известен като капитан от Кримската война (1853-1856).

По заръка на Г. Раковски хаджи Ст. Койнов от Сливен подготвя чета за вдигане на въстание в Търновско. В подготовката първи откликват младите – синове заможни люде, на търговци, млади занаятчии, чираци, ученици и студенти. Поводът за въстанието идва от участието на Българската легия в сблъсъците между сърби и турци, както и от слухът, че четата на Ильо войвода ще потегли към българските земи. Патриотизмът и саможертвата вземат връх и на 14 юни 1862 г. около Петропавловският манастир се събират до стотина младежи от Търново. Четата потегля към местността „Бедек” с цел да се съедини с останалите въстанически сили от градовете Габрово и Сливен. Поради лошото време остават три дена в Къпиновския манастир. Обикалят в очакване да пристигнат въстаници от Котел и Сливен. На практика малки групи съзаклятници излизат от Габрово и Сливен, Панайот Хитов с малка дружина кръстосва Стара планина, но между тях няма единодействие и тактически план. В същото време младежите на хаджи Ставри са пресрещнати от турските части и водят сражения. Някои падат убити, други се спасяват, сред които е и войводата, а трети са заловени като са осъдени на вечно заточение или на по 15 години затвор. Петър Муткуров е арестуван и осъден на 15 години каторга в Цариград, заедно с Трифон Момчев, Стат Димчов, Никола Кинтишев и др. Майка му, заедно с по-малкия му брат – с инициали П., може би отново Петър Муткуров, все още дете, заминава за Цариград, където търси помощ и съдействие за неговото освобождаване. Тя полага неимоверни усилия и успява да го освободи. За съжаление, през 1868 г. П. Муткуров умира преждевременно. Нещо повече според Филип Симидов той умира в деня, в който излиза султанския ферман за неговото освобождаване. За смъртта му пише и в. „Македония”, в броя си от 18 ноември 1868 г. : „На 14 такожде се поминал в болницата на заптието съотечественикът ни Хаджи Петър Атанасов от Търново”. [Македония, бр. 51, 18 ноември 1868]

Следващият български младеж, записан в колежа през учебната 1862/1863 г. е Стефан Матеев Томов. Котленецът Стефан Томов е роден на 13/25 март 1850 г. в многолюдното семейство на Тома и Неда Тиневи. Дядо му Тиньо, п.Христов е сред учените мъже в Котел. Няколко години учителства, след което в последните си години лекува болни. Умира от холера. Баща му Тома Тинев, може да чете, пише и смята. Редовно е избран за ааза на меджлиса – член на съвета в Осман пазар, турски околийски център, към който се числи и Котел. Владее добре говоримия турски език. Майка му Неда, по баща хаджи Бончева е от уважаваната и богата котленска фамилия. Вуйчо му х. Стоян х. Бончев е сред първите котленски граждани, дарител. Има средно образование и владее гръцки език. Вуйна му е братова дъщеря на д-р Петър Берон. Десетилетието между 1850 и 1856 г. Томов определя като „най-честитата епоха в историята на Котел. Има много търговци във Влашко и Цариград, а повечето работят по обширните добруджански полета като скотовъдци и земеделци. По-заможните временно се установяват в Силистра, Добрич, Балчик, Каварна откъдето ръководят своите къшли и ниви. За девет месеца градът опустява от към мъжка челяд. На Димитровден всички се завръщат, градът ес оживява и зимата е най-веселият сезон в Котел. Нижат се сватба след сватба, а от Добруджа пристигат коли, пълни с вълна, мехове със сирене, делви с масло и качета, пълни с пастърма и суджуци. [Томов, 1936 а: 312]

Стефан учи в родния си град до 1862 г. Отличава се със своите големи заложи още като ученик. А предпоставка за това дават училищата в Котел. В своите спомени Томов разказва, че

след усвояването на началната българската грамотност по взаимоучителната метода и запознаването с редица общообразователни предмети се преминава, някъде към 5-та година, към гръцки език. Негов учител е Христо Калудов, а за прочит и превод ползват превежданата от френски на гръцки Апотики тон Педон (Съкровище на децата). Не усвоили още добре трудната гръцка граматика, Томов и съучениците му трябва да усвояват по-трудния старогръцки език. Изучаването започва с прочит и превод от старогръцка граматика за съответния пасаж, един от силните ученици го записва веднага в тетрадката си, а останалите го преписват и учат оттам. Преподавател по старогръцки е Иван Добровски. Томов допълва, че от училището до домовете си, по пътя учениците говорят постоянно на гръцки, което улеснява научаването на език. А през 1860 г. става тържественото празнуване на деня на Кирил и Методий.. тържеството на 11 май 1860 г. преминава при небивала народна възбуда. Шествието тръгва от църквата с иконата на славянските първоучители и хоругвите, следвани от всички свещеници, облечени в празнични одежди и хиляден народ. Сред учениците са П. Матеев и Ст. Томов. [Тонев, 1993: 108] Роденият в Сливен през 1812 г. Иван Добровски, известен книжовник и издател, започва работа в Котел през 1856 г. и остава тук до 1862 г. Според него „аз имах една система, която бях научил от даскал Николая в Сливен. По-способните от учениците натоварвах да преподават с мен. Моите класове бяха 3 или 4. Имаше и едно отделение момичета. В Котел преподавах по гръцки, но от гръцкото всичко им тълкувах и по български. В неделята веднъж ги учех и французки. Освен граматика и литература преподавах им аритметика, начална алгебра. Мислех и геометрия да начена, но бяха твърде аджамии. Физика, химия –нямаше такива работи, но географията учеха. Имаше една много хубава сфера, която беше проводил Кръстевич от Париж. Аз имах един атлас, извадих картите и ги налепих по стените. За старата география имаше и карта на Палестина”. [Тонев 1993: 102]

През октомври 1862 г. постъпва в английския колеж на остров Малта. Ето неговия разказ: „През м. юни 1861 год. американските мисионери д-р Алберт Л. Лонг и д-р Уесли Претиман, които се бяха настанили в гр. Шумен, посетиха родния ми град Котел. Приети бяха у вуйка ми х.Стоян х.Бончев, един от котленските първенци по онова време.

Повикан бях да отида у вуйча си. На двора ме посрещна вуйна ми и ми каза, че дошли на гости двама американци. „Те искат, каза тя, да те видят и аз ще те заведа при тях в стаята, гдето се разговарят с вуйча ти; но ти да не се срамуваш, ами, ако те запитат нещо, да отговаряш свободно. Ела сега с мене”. И тя ме заведе в стаята. Като влязох и видях двамата мисионери, седнали на столове, веднага наведох глава. Д-р Лонг се обърна към мене и ме запита, обичам ли да ходя на училище; отговорих смирено, че обичам. „Ами какво учиш сега в училището?”. В отговор аз изброих предметите, които учех тогава – аритметика, граматика, география, история и пр. „Много добре, много добре, виждам, че ти си добре момче и добър ученик”, отвърна д-р Лонг и аз си излязох.

След заминаването на двамата американски мисионери, баща ми ми каза, че те предложили на училищните настоятели да изпратят шест от най-добрите ученици на учение в английския колеж на о-в Малта. Котленските свещеници, обаче, като се научават за това, отиват при родителите на избраните ученици и ги убеждават да не изпращат децата си в английския колеж, защото щели да станат п р о т е с т а н т и да си изгубят вярата.

Между избраните ученици бяхме Петър М. Матеев и аз. На четиримата от учениците родителите оттеглиха съгласието си. Бащата на П. Матеев, който беше един от редките тогава образовани и с либерални идеи котленци, веднага даде съгласието си и син му биде изпратен на о-в Малта още през м. септември 1861 год. баща ми се колеба цяла година. Бащата на П. Матеев, когато получаваше писма от сина си от английския колеж, дохождаше у дома и ни ги четеше. В тези писма П. Матеев пишеше, че е много доволен от хубавата наредба на колежа и много приятния живот, който прекарваше там. След туй, аз със сълзи на очи молах баща си да склони да бъда и аз изпратен в английския колеж, и най-после и баща

ми даде съгласието си, и през месец септември 1862 год. аз тръгнах с няколко наши котленци за Цариград, гдето се качих на английски параход, и през първите дни на месец октомври същата година пристигнах благополучно в о-в Малта и се настанах в английския колеж. Трябва да кажа, че всичко това стана със съдействието на д-р Лонг”. [Томов 1936: 374]

Както сам посочва котленецът, със своите съграждани той пътува до Цариград. Тук те отседат в известния Балкапанъ хан. Тук Томов е посетен от д-р Лонг, който по това време е преподавател в Робърт колеж. Лонг дава първи напътствия на момчето, както и му разказва за колежа. В училището Томов заварва освен П. Матеев и още двама българи. Това са шуменец Н. Стойчев и еленчанина Ст. Николов. [Томов 1936, 375]

Вероятно Томов е сред най-малките ученици, защото англичанката, която се грижи за вещите на учениците, се отнася много любезно с него и му подарява английска библия, която той запазва до старини. Храната в колежа е различна и първоначално Стефан отказва да яде филиите, намазани с масло. Маслото той дава на своите съученици. Постепенно разбира, че те са по-вкусни от сухия хляб и не се отказва от тях. Редът в колежа, тишината, запазването на личното пространство на всеки се нрави особено на Ст. Томов. [Томов 1936: 379]

Томов се отнася сериозно към усвояването на новите знания и тази любознателност е възнаградена. Още през първата учебна година той получава награда за доброто си представяне на изпитите. Наградите в колежа са хубаво подвързани английски книги, които са отпечатани в Англия. През втората учебна 1863/1864 г. той вече три награди за постигнати високи резултати на изпитите по английски език, по всеобща и библейска история. [Томов 1936: 375; Томов 1980:210]

Както момчетата, така и студентите в колежа се отнасят с пълно пренебрежение към местното население и често, макар и в нарушение, се бият с малтийски младежи, подиграват се на малтийските полицаи и въобще на всички малтийци. [Матеев 2014, 25]. Това е странен факт, предвид християнските ценности, в които се възпитават младежите в колежа. Повече това поведение според мен се дължи на детските игри и шуротии, които са характерни за възрастта на момчетата. На следващо място са атестат за свободолюбивия дух и интересен живот, който кипи в училището. Пример за това дава в своите спомени Стефан Томов: „*Крикетският тим на нашия колеж беше поканен на мач от тима на малтезкия колеж на главния град Лавалета. Мачът се игра на една хубава поляна вън от града. Изравнихме се с младите малтези, когато заех аз мястото си в играта последен от нашия тим, да играя заедно с друг наш другар, влязъл току преди мене. Взех бухалката (the bat), с която се тласка топката. Редът беше да се хвърли топката на мястото, което заех, и аз забелязах, как се ухилиха малтезките ученици. Като видяха, че съм малък и помислиха, че още с първата топка ще съборят трите изправени зад мен пръчки, които аз останах да пазя, като се старая да тласна с бухалката топката достатъчно далеч, за да мога да разменя мястото си с това на другаря си, да спечеля един пункт, та да оставя другаря да продължи играта, като тласне топката достатъчно з ада добие два пункта и да спечелим мача. И действително тъй стана. Успях да тласна още първата топка достатъчно далеч, за да направя потребната размяна, другарят ми, който зае моето място, тласна топката тъй силно, че доби два пункта и ние спечелихме мача. Ура! Ура! Извикаха всички наши играчи и двама-трима дойдоха, та ме дигнаха на високо с виковете: браво, браво! Защото в критическия момент аз спасих положението”.* **Както момчетата, така и студентите обаче се отнасят с пълно пренебрежение към местното население и често, макар и в нарушение, се бият с малтийски младежи, подиграват се на малтийските полицаи и въобще на всички малтийци.** [Томов 1936: 378]

След закриването на колежа, с останалите ученици Томов пътува за Цариград. След десетдневна карантина на парахода на пристанището в Чанаккале, българите са посрещнати от Лонг и Славейков. Томов се разболява от холера и затова го прибира д-р Лонг. Голямата

холерна епидемия като че ли се прекратява след стихийен пожар в Цариград и нормалността се завръща. Безспорно успехите в усвояването на нови знания, езици, спортове, задружният и интересен колежански живот тласкат Томов да търси по-високата образование и след като закриват колежа, той не се прибира в родния Котел, а постъпва в Робърт колеж в Цариград през ноември 1865 г. Тук отново се отличава със своето старание и получава три награди за успех и прилежание. Дипломира се през 1869 г. и Няколко месеца е помощник-учител в колежа. [Уошбърн 1980: 36; Томов 1980: 210]

Последните месеци на Ст. Томов в колежа съвпадат с първата копка за строеж на ново здание на колежа в Хисар: „Изкопните работи по строежа започнаха на 7 април 1869 г. Този ден в Хисар се бяха събрали всички учители и ученици, както и много приятели. След като се държаха речи на единадесет езика, по ред всеки от присъстващите хвана лопатата и изкопа една количка пръст. Към 5 юли, всичко бе готово за полагане на основния камък”. [Уошбърн 1980: 25]

По препоръка на П. Р. Славейков Томов е назначен през 1869 г. за главен учител в Ямбол с тригодишен договор и със 100 лири годишна заплата. Само след една година договорът му е прекратен, поради обвинението, че симпатизира на протестантите. [Агопян 2004, 156] В следващите две години е учител в Котел. С неговото име се свързва един от двата върха в развитието на учебното дело в Котел. С негово участие през март 1872 г. са изработени „Закони за учителите в общите Котленски училища”, които регламентират задълженията на учителите, условията и времето за постъпване на работа, отношенията им с училищното настоятелство. Участва в читалищния живот (1873) в родния си град като изнася и сказки – „Дължностите на читалището” (1871). [Тонев 1993:111,121-3]. Постоянен сътрудник на в. „Право” /1871-1873/

После отново е в Цариград, но като секретар на английската моряшка болница на Галата в Цариград /1872-1874, а може би от 12 март 1873 г./ В късната есен на 1874 г. отпътува за САЩ. Стъпва на американския бряг на 30 декември 1874 г. Постъпва в Методистката теологическа семинария „Дрю” в гр. Медисън, щата Ню Джърси, САЩ на 4 март 1875 г. [Славов 1996:107]. Завършва със степен бакалавър по богословие през 1877 г.

Полиглот, владеещ 8 езика. Според него майчиния български, официалният език в Османската империя – турски, гръцки, усвоен от добрите училища по българските земи, румънски, усвоен от летните пасища и тържища на балканците, усвоява арабски, италиански и английски на остров Малта. В Робърт колеж усвоява руски и усъвършенства английския си. Затова и е приет в Дружеството на полиглотите в Семинарията „Дрю”. Членовете на дружеството владеят съвременни и древни езици. На първите две места в групата за съвременни езици се нареждат Стефан Томов с осем езика и Йордан Икономов /1847-1920/ от Елена с шест езика. Всъщност именно в семинарията двамата българи стават неразделни приятели и колеги. Икономов, който е роден в Елена, дълги години също работи като методистки пастор.

До смъртта си Стефан Томов е учител и протестантски проповедник в различни български градове. В Свищов той отново се засича със своя приятел Йордан Икономов и двамата преподават в Американското научно богословско училище. Тук през май 1884 г. се жени за Адолица, сестра на Йордан Икономов. След като училището в Свищов е запалено, той е преместен в гр. Русе с директор Стефан Томов. За кратко пастор в Шумен и Варна.

В навечерието на ХХ в. Томов е методистки пастор. От 1878 г. изпълнява ролята на местен представител на Българското евангелско дружество в Северна България и пожизнен член на дружеството от 1883 г. През 1879 г. Томов е пастор в Търново и взема участие в посрещането на руския императорски комисар княз Дондуков-Корсаков. Има възможност лично да се запознае с митрополит Климент. В качеството си на преводач на кореспондента на английския вестник „Таймс” Ст. Томов присъства на заседанията и следи разискванията в

Учредителното събрание, заседавало в Търново /10 февруари – 16 април 1879/. [Томов 1980:211] със задача да изработи и приеме основния закон на Княжество България.

Дългогодишен редактор на списание „Християнски свят”. Превежда от английски език, както и от френски. [Българска възрожденска енциклопедия 1988: 657] Сътрудник на в. „Зорница” и за кратко член на редакционния съвет.

Стефан Томов умира на 24 април 1939 г.

През есента на 1864 г. в колежа се записват да учат Андрей Султанов от Габрово, Годор Джеббаров от Шумен, Иван Славейков от Трявна и Димитър х.Иванов от Сливен/Ямбол. [Томов 36: 378]

Иван Петков Славейков е роден на 17 октомври 1853 г. в семейството на Петко Рачев и Ирина Славейкови. Брат е на Райко, Рачо, Христо и Пенчо Славейкови. От 1864 г. Лонг и Петко Славейков са в Цариград, където Лонг издава българското протестантско периодично издание „Зорница”. Славейков пък помага на Лонг и Ригс в подготовката и отпечатването на новия български превод на Библията. Затова и в свое писмо до съпругата си Ирина, която живее в Трявна с дата 22 март 1865 г. П. Славейков съобщава, че преди две седмици в събота е изпратил Иван за остров Малта. В телеграфно съобщение на Иван до баща му, разбираме че в петък Иван и другарите му са пристигнали живо и здраво в училището на Малта. [Славейков, 1982: 140-142]

Колежът обаче е закрит и учениците си прибират, защото върлува холера както на остров Малта, така и в Цариград. Иван Славейков се разболява тежко. Както сам пише баща му Петко на своя приятел Цветко Недев, известява го, че скоро след като той напуска Цариград Иван се връща от Малта, но е опасно болен, даже има слухове за неговото умиране. При тези обстоятелства месеците юли-септември 1865 г. Петко Р. Славейков остава в Трявна и все час очаква съобщенията от телеграфа във връзка със здравето на Иван, без да съобщава на съпругата си Ирина, за да не я тревожи. На 21 септември 1865 г. отново е в Цариград. Летният престой на Петко Рачев е вероятно има връзка и с холерната епидемия. Според него по 400 човека умират на ден в Цариград, мнозина бягат. [СНУНК 1904: 90; Бонева 2020: 112]

В Цариград Петко Р. Славейков е посрещнат от сина си Иван и протестантския мисионер Илайъс Ригс. Вероятно протестантските мисионери се грижат през лятото за болния Иван, тъй като по това време той е сам в турската столица. [СНУНК 1904: 91, 95-96]. На 27 септември с.г Петко и Иван Славейкови посещават английското училище, разположено в кв. Бебек. Така Иван продължава своето обучение в Робърт колеж. [Славейков, 1982, 33; СНУНК 1904:96]. В този период $\frac{3}{4}$ от учениците в колежа, 35 на брой, са на пълен пансион. Според Уошбърн „момчетата учеха в учебната зала, почиваха в спални помещения с по дванайсет до петнайсет легла-всеки си носеше завивки от къщи, - хранеха се в трапезарията, физически упражнения правеха в малкия двор, а от време на време играеха на разни игри или се разхождаха по хълмовете около Бебек. Всяка заран в шест часа и половина д-р Хамлин четеше сутрешна молитва и ако някой ученик отсъстваше, губеше правото си на закуска. Обед се раздаваше в дванайсет и половина, а вечеря в шест. Учебните часове бяха разпределени така четири часа сутрин, два часа и половина следобед и час и половина вечер. Всички си лягаха в десет часа... до всяка ученическа спалня се намираще преподавателска стая и учителите бяха длъжни непрекъснато да държат под око учениците, особено нощем и по време на занимания. Никой ученик нямаше право да напуска периметъра на колежа без специално разрешение”. [Уошбърн 1980: 31]

Славейков не само праща сина си Иван в Малта и Робърт колеж, но записва и дъщеря си Пенка в АДК. Ярък спомен от това цариградско преживяване днес се съхранява в личната библиотека на П.Р. Славейков в къща –музей „Славейкови”. Това е английска Библия, публикувана в Лондон през 1848 г., която носи подписите на Иван Славейков и Пенка Славейкова. Отдолу се четат думите „Robert College, 1880” и „Home School, 1883” Вероятно

Библията е част от живота на двамата американски възпитаници в Цариград. [Риивз-Елингтън, 2017, 129] Нещо повече през август 1876 г. в писмо до сина си Иван, той ходатайства в РК да бъде приет и сина Димо на свако му, и сина Кънчо на кръстника му, като първия без такса, а втория с половин такса. [Славейков, 1982: 234]

Иван Славейков се дипломира като „бакалавър на изкуствата” през 1871 г. През същата година всички дипломанти са българи и според ръководството колежът в кратката си история не е имал по-способни ученици от тях. Това са Стефан Панаретов, Константин Стоилов, Иван Славейков, Иван Стефанов Гешов и Петко Тъпчилещов.

Учител във Враца /1872-1875/, Стара Загора 1876 г. и Робърт колеж 1876-1878 г. След Освобождението е началник на канцеларията на търновския губернатор /1878/, главен училищен инспектор в Сливенска губерния /1878-1879/, секретар на българското консулско агентство в Букурещ, секретар на Министерския съвет /1880-1881/. Учител в Пловдив /1881-1884/ и София /1885-1886, 1889-1900/. Кмет на София /1885/. Министър на народното просвещение /20 февруари -25 април 1901 г. Депутат в IV-XI Обикновено народно събрание. Дописен /1884/ и редовен /1884/ член на Българското книжовно дружество.

Умира в София на 24 април 1901 г. [Българска възрожденска енциклопедия 1988, 595]

Тодор Иванов Джебаров е роден на 6/18 март 1850 г. в шестчленното семейство на Иван Николов Джебаров (1802-1870). Прякорът на фамилията „джебар” – от арабски – бърз, трудолюбив, могъщ, се свързва с трудолюбието и упоритостта на баща му, който се занимава с абаджийство, търговия и златарство. Споменава се, че бащата Иван работи като интендант при бащата на княз Куза. Иван Джебара се жени за Стоянка Маркова (1819-1900). В семейството растат седем деца: Анастасия (1834-1937); Никола (1841, Копривщица – 1908); Тодор (1850-1945); ? (1863-1893); Ганьо (Гани); Георги и Христо.

Малкият Тодор завършва класното училище в Шумен при учителя Д. Войников и продължава в българското училище в Цариград. В столицата на империята живее и търгува брат му Никола. По препоръка на А. Лонг българските първенци издействат на Тодор стипендия за английското училище в Сейнт Джулиан, предградие на Валета. Тодор тръгва за о. Малта заедно с Иван Славейков, Дим. П. Иванов и Андрей Султанов. Колежът обаче е закрит през 1865 г. и той се премества в Робърт колеж, заедно с Ив. Славейков и Петър Матеев от Котел. Запазената снимка е именно от 1865 г., вероятно като Тодор се записва в колежа в Цариград. [Берберов 1930: б.с.]

Тодор Джебаров учи в прочутия Робърт колеж в периода 1865-1869 г. и се дипломира със степен „бакалавър” през 1869 г. [Уошбърн, 1980: 36] В архивите на колежа той е записан през март 1865 г. като Теодор Иванов Джебаров, а посочената професия на бащата е абаджия. Първата му година в колежа е 1864-1865 г. За нея Джордж Уошбърн ще отбележи: ”Следващата учебна година – 1864/65 г. започна с двадесет и трима ученици, а други двадесет и осем бяха приети допълнително. Сред тях фигурираха четири гърчета, едно българче и едно арменче. Третата учебна година 1865/1866 г. започна само с осем ученици. Броят им постепенно се покачи и достигна петдесет и един. От тях – двайсет арменци, девет българи и шестима гърци. На мястото на предишните професори г. Робърт изпрати за срок от три години двама преподаватели – господата Острандър и Роджър...”, [Уошбърн 1980: 20-22] Следователно Тодор постъпва в Робърт колеж сам, докато съучениците му от колежа в Малта се записват през есента на 1865 г.

Ще продължа разказа с описанието на колежа: „ През 1868 г. на външен вид Робърт колеж представляваше безподобно учебно заведение. Помещаваше се в една стара дървена къща, построена през 1798 г. върху склона на стръмен хълм, извисяващ се посред Бебек. Влизаше се откъм двор, в чийто далечен край се намираще кухнята. Три етажа на постройката се падаха под нивото на този двор и три етажа се издигаха над него. Семейството на д-р Хамлин живееше на партера, погледнато откъм двора, а учениците заемаха останалата част от

сградата, както и няколко стаи в схлупената къщурка отвъд улицата, построена преди години от д-р Хамлин с предназначението да служи за мелница и пекарна”. Методиката на преподаване е интересна: „твърдо установени часове нямаше. Към всеки ученик се отнасяхме така, сякаш е един-единствен, и му преподавахме знания според способностите. В началото на всяка година най-напредналите образуваха специален клас и обикновено се дипломираха в края на втория срок. При ограничения брой ученици по това време тази система се оказа много целесъобразна”. [Уошбърн: 1980, 29]

Възпитаниците на колежа, сред които и шуменци, подготвят през 1868 г. пиеса. Под ръководството на Петко Горбанов те я изнасят пред българската община в Цариград. [Илчев, Митев, 2003: 261] През лятото на 1869 г. Дж. Уошбърн пристига отново в колежа и споделя видяното: „Изпитите бяха задоволителни и д-р Хамлин намери, че годишният акт е преминал при изключителен успех. Дипломираха се петима българи и един германец. В писмо до г. Робърт от 6 август 1869 г. д-р Хамлин казва: „Тазгодишният ни изпит бе най-сполучливият, който сме имали досега, и остави отлични впечатления. Речите на момчетата бяха съдържани, зрели, горди, сериозни и изпълнени с християнска мисъл. Истинско удоволствие бе да ги слуша човек”. [Уошбърн, 1980: 31-32] А кои са зрелостниците? Това са Найден Николов от Бургас, Йордан Икономов от Елена, Ст. Томов и П. Матеев от Котел и Т. Джебаров от Шумен. Всички те произнасят речи на английски, френски и български език. [Уошбърн: 1980, 162]

Деветнадесетгодишен, Тодор се завръща в родния Шумен, където веднага е назначен за главен учител в местната гимназия. Това става още на 18 август 1869 г. Получил много добра подготовка, той води обучение по редица предмети: френски език, история, аритметика, геометрия, физика. [Джумалиев, 2008, 53] Като главен учител Т. Джебаров често присъства на годишните изпити в края на учебната година, следейки за опитността и умението на учителите, за успеха на учениците. За него д-р Стоян Данев пише в своите спомени: „... Тодор Джебаров пък, току-що свършил Робърт колеж, се стараеше да ни привикне на модерно англо-американско преподаване”. [Данев 1992: 29]

Тодор Джебаров е подпредседател и председател на шуменското читалище „Архангел Михаил” в периода 1870-1876 г., режисьор на читалищната театрална група, която представя „Криворазбраната цивилизация” от Д. Войников. Участва в подготовката и на други пиеси. През 1875 г. заедно с Панайот Волов и членове на Шуменския революционен комитет Джебаров е хвърлен в затвора, където престоява пет месеца. Освободен е от турските власти под гаранция и отново се изявява на учителското поприще.

През декември 1875 г. по инициатива на настоятелството на читалище „Архангел Михаил” е открито неделно училище. Обучаващите се получават разнообразна и богата подготовка по аритметика, български език, световна история, българска история, диплография, търговски закон, естествени науки и турски. Сред преподавателите се отличават Добри К. Стойков, Т. Джебаров, Евтим Друмев, Никола Бацаров и др. [Джумалиев 2008, 62]

На 18 януари 1876 г. учителят и общественик Тодор Джебаров се венчава за младата учителка Жечка Николова Патоева (1859-1921). Венчавката се извършва в храма „Три светители” лично от варненско-преславския митрополит Симеон (1840-1937), поредния възпитаник на Цариград, но този път на Богословското училище на остров Халки. В навечерието на Руско-турската война (1877/78 г.) за кратко Т. Джебаров е учител в Търговище, но се връща в неосвободения Шумен, за да извършва разузнавателна дейност в полза на руснаците. Справя се отлично. След като руските войски влизат в Шумен, гражданите единодушно го избират за председател на Шуменския окръжен съвет (1878-1879 г.). На следващата година Т. Джебаров е избран за депутат в Учредителното събрание в Търново. Той е депутат по право, в качеството си на председател на Шуменския окръжен съвет. В УС са неговите приятели от Робърт колеж – Константин Стоилов, Димитър Икономов, П. Горбанов и П. Чернев, тук е варненско-преславския митрополит Симеон. [Уошбърн 1980: 170, бел.50]

Ревностен привърженик на консервативното течение, той се включва дейно в дебатите при обсъждането и приемането на Търновската конституция. На 3 април 1879 г. депутатите в Учредителното събрание единодушно избират за столица на Княжество България град София. Въпросът се обсъжда на 13-то заседание по предложение на шуменския учител и общественик Тодор Джебаров. Той предлага София да бъде столица, тъй като „тя е сърцето на българските земи“.

Още на 16 април 1879 г. Джебаров получава назначение за окръжен управител на Свищов. Така от 1879 г. до 1885 г. последователно заема постове окръжен управител в Свищов (20 май 1881), Плевен (1880), Варна (21 септ. 1882) и Разград (15 окт. 1883-1884). За кратко е заместник кмет в Шумен (1880). Въпреки тези назначения, Джебаров е депутат и в Първото велико народно събрание, което избира Александър за първи български княз.

Първ в България Т. Джебаров урежда междуселска поща. След 1885 г. той е секретар, инспектор и член на техническата комисия по построяване на железниците и пристанищата. Между 1903 г. и 1906 г., Т. Джебаров е директор на Държавната печатница в София. През 1909 г. получава Възпоменателен кръст „За Независимостта“ в качеството си на началник на Административното отделение при Дирекция на постройките, на железниците и пристанищата. След пенсионирането си, със своя любим внук Тодор, син на дъщеря му Вирджиния, Джебаров пътешества по света.

Тодор и Жечка Джебарови имат шест деца, родени в различни градове на страната: дъщеря Стоянка (1876-1909). Възпитаничка на АДК. Омъжена за ген. Табаков (16 юни 1868, Калюфер – 25 април. 1925, София), който загива при атентата в Църквата „Света Неделя“; син Никола (1879-1944). Възпитаник на Робърт колеж; дъщеря Милка (1880-1899), починала на 19 години от тифус като ученичка във френски колеж в Цариград; син Иван – Асен (2 апр. 1882, Свищов – 18 ноем. 1967, София) завършва агрономство с докторат. На дипломатическа служба в Германия и Швеция; дъщеря Вирджиния (1885-1971). Възпитаничка на АДК; син Владимир (29 септ. 1889-17 апр. 1890).

Тодор Джебаров умира на 27 януари 1945 г. във Варна, където има вила.

Димитър Иванов Стоянов /Димитров/ е роден в Сливен/Ямбол⁶ на 24 юни 1852 г. в семейството на хаджи Иван и Султана, семейство - богато и уважано. Бащата е износител на шаяци, зърнени храни, добитък и кожи, а внася колониални стоки. Малкият Димитър получава първоначално образование в родния си град. Остава пълен сирак едва дванадесетгодишен. Партньорът на неговия баща в търговията Христо Тъпчилещов и д-р Алберт Лонг му помагат да продължи образованието си в протестантското училище на остров Малта. В него остава до закриването му през 1865 г. След това продължава в Робърт колеж – 1865-1870 г. В архивните списъци на колежа е отразено, че той постъпва в колежа през септември 1865 г., като преди него са записани през септември 1864 г. Петър Янакиев Сичанов и през март 1865 г. Тодор Иванов Джебаров. След него през същата година, но през октомври 1865 г. в списъците вече е и Петко Горбанов. [Събев 2015: 223]. Началото на учебната година според Дж. Уошбърн е свързано с върлуващата азиатска холера в Цариград, която върлува три месеца и отнела в гроба около седемдесет хиляди души. Епидемията завършва с гигантски пожар, който унищожава около десет хиляди къщи и сякаш дезинфектира града. Първите учебни дни в Робърт колеж през септември 1865 г. започват с осем ученици. [Уошбърн 1980: 21; Събев 2015, 223] Сред тях са българските ученици от Малта, записали се тук след закриването на колежа. След завръщането на колежа помага на Славейков в редакцията на излизания в Цариград седмичен вестник „Македония“ /1866-1872/.

⁶ Някъде се сочи, че е роден в Ямбол. – Златаров, К. Димитър Хаджииванов. – Антени, бр. 33, 16 август 1978, посочва, че е роден в Ямбол. Според Златаров бащата на Димитър Хаджи Иван Стоянов държи приветствено слово при посрещането на руските войски в Ямбол.

Димитър Иванов се завръща и работи като учител в Ямбол /1870-1876/. Преподава география, аритметика, физика, анатомия, френски език и гимнастика. Тук се задомилява – жени се за дъщерята на богатия гражданин на Ямбол Иван хаджи Златев. от 1877 г. е главен учител на класното училище в града. Получава френски вестници и списания и изнася беседи в читалището. През 1873 г. взема участие в представянето на пиесата „Иванко” от Васил Друмев.

Преводач на международната комисия, разследваща клането в с. Бояджик, Ямболско. Владеенето на английски, френски, гръцки и турски език оставя добро впечатление у членовете на комисията и той е препоръчан да започне работа като преводач в английското консулство в Русе. Заради участието си в европейската комисия е заточен в Болу, Мала Азия.

След Освобождението е първи кмет на Ямбол. С представители на Източна Румелия, Тракия и Македония заседава в търновската църква „Свети Никола” с призови за обединение на всички християнски територии, останали под османска власт.

След това работи като финансов чиновник в Пловдив, околийски началник Елхово и в Карлово, секретар и префект на Сливен, окръжен управител на Разград, кмет на София, училищен директор и учител в Цариградското четвъртокласно училище, директор на Солунската (1888-1892; 1897-1898) и Одринска гимназия. Привърженик на Народната партия и е избран за депутат в Осмото народно събрание от Ямболска околия, но отказва избора и остава да работи като учител в Одринската гимназия. През 1901 г. се установява в София.

Временен сътрудник е на в. „Зорница” /1870/, сп. „Читалище” /1871/ и в. „Право” /1871-1872/. [Българска възрожденска енциклопедия 1988, 266]. Като ученик в Робърт колеж често посещава редакцията на в. „Македония” и когато трябва да се напечата извънредно важна новина на отделен лист, без да се чака излизането на редовния брой, на Димитър му хрумва думата „притурка”, която се възприема като много подходяща. [Агопян 2004: 154] Издава „Народна библиотека”, която списва заедно със Злати Паламидов в периода 1887-1889 г. В Солун пък издава литературния сборник „Книжица”. Преводач на Виктор Юго – Клетниците”, „Парижката Света богородица”, на Ги дьо Мопасан и др. Преводната художествена литература заема важно място на страниците на Забавателната сесия на поредицата „Народна библиотека”. [Агопян 2004, 155]

Димитър Иванов умира през 1929 г. в София.

Андрей Минчев Султанов е роден в Габрово вероятно през 1845 г., защото през 1863 г. сам посочва, че е на 18 години. Баща му Минчо Султанов, търговец е брат на Иван Димчов Султанов, габровски първенец през втората половина на XIX в. Умира през 1858 г. и за Андрей се грижи богатата фамилия Султанови.

Андрей е възпитаник на Габровското училище. Негови учители са Цвятко Недев Самарджиев и Христодул Костов. Според Мирела Ганчева, по времена престоя на Йосиф Соколски в Русия той е посещаван от много българи. Докато е в Киево-Печорскат алавра чест ого посещават Райчо Каролев, Игнат Игнатов, Станимир Станимиров, Васил Друмев и Андрей Султанов. Вероятно запознанството между игумена на Соколския манастир и Султанов е от времето, когато той е в Габрово. Знае се, че Соколски обича книгите и има добра за времето си библиотека. Султанов също разполага с такава. Вероятно двамата са обсъждали нови и интересни заглавия. И ако Г. С. Раковски лично посещава Соколския манастир и се среща с игумена, султанов притежава и чете книгата му „Глас едного българина” [Георги Стойков Раковски], издадена през 1860 г. в Земун. [Костадинова 2020].

Продължава образованието си протестантския колеж на остров Малта. За това П. Матеев е категоричен и пише, че през 1864 г., когато колежът се преобразува и става само балкански, в него постъпват 4 българчета – А. Султанов от Габрово, Т. Джабаров от Шумен, Иван Славейков от Трявна и Д. х. Иванов от Ямбол. Тиражираният факт, че учи изкуство във Филадельфия е свързан с неправилното тълкуване на написаното от Петър Цончев в неговата монография ”Из общественото и културно минало на Габрово. Исторически приноси”. [Илчев,

Митев 2003: 316; Стефанова 1991: 91] В нея Цончев на стр. 419 г., отбелязва, че „към това време (1857/65 г.) в чужбина е имало да следват висши и средни училища 11 габровски младежи”. Сред тях е Андрей Минчов Султанов за художество във Филадельфия (Америка). Приведеният откъс категорично доказва, че Цончев не посочва коя точно учебна година Султанов е в Америка. [Цончев 1996:419]. В монографията си обаче д-р Цончев многократно цитира ръкописната хронология на Андр. Султанов, в която личи зрялост в отбелязване на важни събитията, свързани с историята на гр. Габрово. За нас несъмнена ценност и атестат за интелигентността и любознателността на Султанов е списъка с книгите от личната му библиотека. Списъкът също е на страниците на цитираното лично джобно тефтерче. [Цончев 1996:517-518; Стефанова 1991: 101]. Ето го и списъкът: „1. Начална книга. 2. Разговор с един млад пътник. 3. Първа храна на здравия ум. 4. Житие светого Игната. Кратка всеобща история. 6. Псалтир. Le Fataliste 8. ... български разговори. 9. Dro e oliabl 10. Гръцки и влашки разговор. 11. Мнимо умрелите. 12. Скратение тур. Истории. 13. Геновеве. 14. не се чете. 1. Поучение св. Генадия. 16. Въведение катехизис. 17. Български буквар. 18. Кратко землеописание. 19. Български книжици. 20 Кратко тълкувание. 21. Езопови басни. 22. Книжка за благонравието. 23. Жизнеописание. 24. Първичка българска словница. 2. Новий завет. 26. Баснословия Сантими. 27. Разговор за сърдечно и душевно. 28. Диалог фран. и италиен. 29. Граматика начална гръцка. 30. Свещенна история нов. Завет. 31. Опитна числителница. 32. Гръцка граматика. 33. Речи прилагателни и съществителни. 34. Битие. 35. Настрадаин ходжа. 36. Българска граматика. 37. Христоматия гръцка. 38. Славянска граматика. 39. Основя на българската граматика. 40. Българска история. 41. Гръцка граматика. 42. Речник греческо-български. 43. Часослов. 44. Наръчна числителница. 45. Снотолковател. 46. Свиток Богоматери. 47. Райна българска царкиня. 48. Не се чете. 49. Псалтир. 50. Полунощница. 51. Француз. не се чете. 52. Календар вечний. 53. Артметика. 54. Хатихумаюн. 55. Глас едного българина. 56. Търговско ръководство. 57. Привод от гръцка граматика. 58. Бълг.гра.италия. 59. Молебно пение. 60. Черкавня история.” [Цит. по Стефанова 1991: 101].

Безспорно е, че младия Султанов владее френски и италиански. Вероятно той изучава старателно гръцкия, защото притежава начална гръцка граматика, гръцка граматика, христоматия гръцка, речник греческо-български, привод от гръцка граматика, бълг.гра.италия. Търговското ръководство може би пък е в помощ на неговия баща, търговеца Минчо Султанов. А списанието „Български книжици” е от 1858 г., защото тогава братята⁷ Никодим, Минчо и Димчо от Бейоглу, Цариград стават спомоществователи на две течения. Едното вероятно остава в Минчо. Това съобщение препраща и към търговията на братята Султанови от Габрово. Вероятно Минчо, най-големият брат в семейството има кантора в Цариград и там развива своя бизнес. Димчо Иванов Султанов, ученик на Тодор Бурмов в Габровското училище, завършва Военномедицинското училище в Цариград през 1865 г. и работи като лекар в Цариград и Мала Азия. По време на войната става инвалид и поради това се прибира в родния град и приема в дома си амбулаторно болни. Собственик е на частна аптека. [Българска възрожденска енциклопедия 1988: 638] Никодим Султанов пък става член на настоятелството на българското народно читалище, открито през 1861 г. в Габрово. Неговият син Ботю Н. Султанов е стипендиант на В. Априлов.

Според мен в семейството растат още двама сина – Ангел и Стефан. Стефан М. Султанов със заем от Цоньо Илиев Видинлиев учи в Прага през учебната 1873/74 г. По това време баща му е починал, а брат му е или в САЩ или се е върнал и е болен и поради това, не може да го подпомогне финансово. С него е най-добрият му приятел Георги Бочаров. Бочаров изучава

⁷ Според мен, те са братя, а не братовчеди. -

https://www.geni.com/search?search_type=people&names=%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D1%87%D0%BE+%D1%81%D1%83%D0%BB%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2.

бояджийство и открива свое ателие след завръщането си в Габрово. [Петров 1972: 168, 182-184]. Вероятно Стефан М. Султанов пък усвоява други науки, защото през 1876 г. той открива фабрика за сапун в Габрово. [Икономиката 1969: 168, 182-184]

След закриването на колежа, Андрей се прехвърля в Робърт колеж, където остава две години -1865/1867. [Събев 2015: 400; Събев 2019: 429,477, бел. № 778.]

През първата учебна 1865/66 г. с него учат Петко Василев Горбанов /Елена/, Димитър Иванов /Сливен, Ямбол/, Йордан Иванов Икономов /Елена/, Петър Матеев /Котел/, Тодор Джебаров /Шумен/ и Иван Славейков /Трявна/. На следващата година се записват още Евтим Верби /Шумен/, Иван Стефанов Гешов, Александър Екзарх /Цариград/, Димитър Михалев Николов /Стара Загора/, Найденов Николов /Бургас/. В училището е и Петър Янакиев Сичанов, който постъпва още през 1864 г. Негов приятел става роденият в Елена Петко Горбанов. Приятелство, което продължава и след като Андрей напуска колежа и заминава отвъд океана. [Събев 2015, 359-412]

Андрей Султанов сам посочва, че на 27 юни 1867 г. вече е на другия континент. Според дописка на Илия С. Йовчев през 1875 г. в САЩ има около десетина младежи, които следват. Тяхното присъствие е свързано с протестантството и желанието да получат американско образование. Наред с имената на Андрей С. Цанов, Стефан Томов, Рано К. Господинов, Йордан Икономов, Тодор Боянов, Трайко Тесличков е и Андрей Милчов Султанов от Габрово, който следвал във Филаделфия, но се разболява от „охтика” и умира след връщането си в родния град. [Трайков 1993: 16]

В началото на 1865 г. колежът е закрит. Всички възпитаници се записват в Робърт колеж – Джебаров още през март, през септември Димитър Иванов, Петър Матеев, Иван Славейков, Стефан Томов и Андрей Султанов. Учениците в колежа са от Котел, Шумен, Търново, Елена, Ямбол/Сливен, все подбалкански градове, където по онова време е съсредоточена и по-зможната българска търговска прослойка, особено тази, която се занимава с търговията на добитък за нуждите на османската войска и населението на Цариград. Същевременно това са градове в които методистката църква бележи значителни успехи.

Всъщност загубена кауза ли се оказва протестантския колеж на остров Малта? Категорично не и това се доказва от житейската реализация на възпитаниците му. Двама от тях по-късно са преподаватели в Робърт колеж – Томов и Славейков; кметове на градове са Р. Радославов и Д. Иванов, депутати в българския парламент са Никола Стойчев и Т. Джебаров. Андрей Султанов и Ст. Томов учат в САЩ и само Томов работи като протестантски пастор. А според изследването на Красимира Даскалова деветима възпитаници на колежа стават учители, като почти всички учат и/или завършват Робърт колеж. [Даскалова 1992: 50] Всички те запазват българското си самосъзнание и работят за културното изграждане на Третата българска държава.

References:

1. Agopyan 2004: Agopyan, M. Zhiteyskata realizatsiya na yamboltsi, vazpitanitsi na Robert kolezh. – V: Balgarno-amerikanski kulturni i politicheski vrazki prez NIIH-parvata polovina na XX vek. Sofiya, 2004.
2. Balgarska vazrozhdenska inteligentsiya 1988: Entsiklopediya Balgarska vazrozhdenska inteligentsiya. Sofiya, 1988.
3. Baro, Zhan –Klod, G. Bigo. Geografiya na sveta. Sofiya, 2008.
4. Berberov, Osemdesetgodishniyat T. Iv. Dzhebarov 1850-1930. Sofiya, 1930.
5. Boneva 2020: Boneva, V. Arhivat na Petko R. Slaveykov. Rakopisno nasledstvo. S., 2020.
6. Blaskov 2011: Blaskov, Iliya R. Material po istoriyata na nasheto Vazrazhdane. Shumen, 2011.
7. Cholov 2003: Cholov, P. Balgarski vaorazheni cheti i otryadi prez 19 vek. Sofiya, 2003.

8. Danev 1992: Danev, St. Memoari. Sofiya. 1992.
9. Daskalova 1992: Daskalova, Kr. Obrazovaniето na vazrozhdenskiyat uchitel (po rezultati ot izsledvaneto „Balgarska vazrozhdenska inteligentsiya). – Godishnik na Sofiyskiya universitet. Tsentar po kulturoznanie. Tom 80-81. Sofiya, 1992.
10. Ganev, N. Stranitsi ot istoriyata na grada Sevlievo. Chast parva. Veliko Tarnovo, 1925.
11. Georgiev 2001: Georgiev, L. Izdatelska deynost na Radko Radoslavov. – sastoyanie i problemi na balgarskata onomastika. Tom 6. Veliko Tarnovo, 2001; [file:///C:/Users/Toshiba/Downloads/4742%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Toshiba/Downloads/4742%20(1).pdf).
12. Hristov 1976/1977: Hristov, Hr. Protestantskite misii v Bulgariya prez XIX v. – Godishnik na Duhovната akademiya „Sveti Kliment Ohridski”. Sofiya. Tom XXVI, 1976/1977.
13. Ikonomikata na Bulgariya do sotsialisticheskata revolyutsiya. T. 1. Sofiya, 1969.
14. Ilchev, Mitev 2003: Ilchev, I., Pl. Mitev. Dokosvaniya do Amerika (XIX- nachaloto na XX vek). Sofiya, 2003.
15. Kostadinova 2020: Kostadinova, M. Arhimandrit Yosif Sokolski izdeystval sultanski ferman s tepsiya pechena riba. – Epitsentar BG, 28 dek. 2020, <http://epicenter.bg/article/Mirela-Kostadinova--/236289/11/105>.
16. Marinova 2021: Marinova, M., P. Penchev. Spisanie „Promishlenost” (1887-1890) v istoriyata na balgarskata ikonomicheska misal. – Ikonomicheska misal, 2021, kn. 4.
17. Mateev 1931: Mateev, P. Interesen spomen za Garibaldi. – Italo-balgarsko spisanie za literatura, istoriya, izkustvo, 1931 kn. 1-2.
18. Mateev 2014: Mateev, P. Avtobiografiya. Sofiya, 2014.
19. Pap, 2009: Pap, N., Andr. Trochani. Malta – patuvane vav vremeto. -The Explorer, 2009, br. 3
20. Pashev 1963: Pashev, G. Ot Tsarigrad do Belovo. Sofiya, 1963.
21. Radoslavov 1983: Radoslavov, Iv. Spomeni, dnevnitsi, pisma. Sofiya, 1983.
22. Sabev 2015: Sabev, O. Robart kolezh i balgarite. Sofiya, 2015.
23. Sabev 2019: Sabev, O. Prosveteni na Iztok s lachite na Zapada. Balgarskata uchenicheska koloniya v Tsarigrad (HIH-HH vek). Sofiya, 2019.
24. Sestrimski 1990: Sestrimski, Iv. Radko M. Radoslavov. – Literaturna misal, 1990, kn. 2.
25. Shumen i Shumensko 1996: Shumen i Shumensko XV-XIX vek. (Dokumenti i materialii). Sastavitelstvo i redaktsiya: Doroteya Georgieva, Minko Penkov. Shumen, 1996.
26. Slaveykov 1982: Slaveykov, P. R. Sachineniya. Tom VIII. Pisma. Sofiya, 1982.
27. SNUNK 1904: Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina. Kniga XX. Sofiya, 1904.
28. Stefanov 2004: Stefanov, Arhimandrit P. Amerikanskite misioneri v Shumen. – V: Balgaramerikanski kulturni i politicheski vrazki prez XIX-parvata polovina na XX vek. Sofiya, 2004.
29. Stefanova 1991: Stefanova, Mariya –Toska. Momenti ot knigorazprostraneniето v Gabrovo prez XIX vek.
30. Tomov 1936 a: Tomov, St. Moeto detstvo i uchenichestvo v Kotel. – Balgarska misal, kn. 5, may 1936.
31. Tomov 1936: Tomov, S. Moeto uchenichestvo v angliyskiya kolezh na o-v Malta. – Balgarska misal, kn. 6, yuni 1936.
32. Tomov 1980: Tomov, T. St. Iz spomenite na d-r Stefan Tomov. – V: Tarnovskite zakonodateli. Yubileen sbornik. Sofiya, 1980.
33. Tonev 1993: Tonev, V. Kotel prez Vazrazhdaneto. Sofiya, 1993.
34. Traykov 1993: Traykov, V. Istoriya na balgarskata emigratsiya v Severna Bulgariya. Sofiya, 1993.
35. Tsonchev 1996: Iz obshtestvenoto i kulturno minalo na Gabrovo. Istoricheski prinosi. Veliko Tarnovo, 1996.
36. Tsurakov 2001: Tsurakov, A. Entsiklopediya Pravitelstvata na Bulgariya. Hronologiya na politicheskiya zhivot 1879-2001. Sofiya, 2001.

37. Uoshbarn 1980:Uoshbarn, Dzh. Petdeset godini v Tsarigrad (Spomeni za Robart kolezh). S., 1980.
38. Velikov 2005: Velikov, V., E. Dimitrov, M. Stoyanova. Turisticheski resursi na sveta. Shumen, 2005.
39. Yakimov 2004: Yakimov, G. Za kontaktite mezhdu Pantaley Kisimov i Albart Long. – V: Balgaro-amerikanski kulturni i politicheski vrazki prez XIX-parvata polovina na XX vek. Sofiya, 2004.